

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਲਹੂ-ਮਿੱਟੀ' - ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ

Sant Singh Sakhon Da Naval 'Lahu Mitti'-Ek Adhyan

Dr. Jasbir Kaur

Assistant Professor

Department of Punjabi

D.A.V.College, Malout

ਨਾਵਲ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਜਨਮ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ, ਜਨਮ-ਸਾਖੀਆਂ, ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਕਿੱਸੇ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਕਿੱਸੇ ਕਾਵਿ ਤਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਗਲਪ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁੱਲਵਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਦੀ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਜਸਪਾਲ ਕਾਂਗ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

‘ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗਲਪ-ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਣਾ ਸਮੇਂ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ, ਉਹੀ ਗਲਪ-ਜੁਗਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਰੂਪ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।’¹

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲ ਇਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਢ ਹੀ ਉਦੇਸ਼-ਮੂਲਕ ਨਾਵਲ ਤੋਂ ਬੱਝਿਆ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕਲਪਿਤ ਪਾਤਰ ਸਿਰਜ ਕੇ ਸ਼ੁੱਧ ਇਤਿਹਾਸ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਗਲਪ-ਜੁਗਤ ਵਰਤੀ ਜੋ ਸਾਡੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਦੀ ਰੂਪ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਖੁਹਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਦੇ ਨਾਵਲ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਅਤੀਤ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਫੈਲੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਸਤੀ-ਪ੍ਰਥਾ, ਦਹੇਜ਼-ਪ੍ਰਥਾ, ਔਰਤ ਦੀ ਭੈੜੀ ਸਥਿਤੀ, ਆਦਿ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਤੇ ਸੁਧਾਰਵਾਦ ਦੀ ਰੁਚੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੱਟ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਰੁਚੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ‘ਲਹੂ-ਮਿੱਟੀ’ ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਪਰ 1949 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਯਥਾਰਥਕ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਖੁਦ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

‘ਮੈਥੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਪਿਛਲੇ ਸੱਤਰ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਇਕ ਬੜੀ ਤੀਬਰ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਲਿਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲਈ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਲੇਖਕ ਲੋਕ ਇਸ ਮੰਗ ਤੇ ਵੰਗਾਰ ਦੇ ਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਰਹੇ।’²

‘ਲਹੂ-ਮਿੱਟੀ’ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਸਤੂ-ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪਿਠ-ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਾਗੀਰਵਾਦੀ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸੰਪਤੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੱਬ ਕੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅੱਗੇ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਜੀਅ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀਣਤਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੰਕਟ ਭਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਿਤਾ ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਰਵੇਲਪੁਰ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਮਾਲਕੀ ਗਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਚੱਕ ਨੰਬਰ 22 ਵਿੱਚ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਹਕ ਬਣ ਕੇ ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨੇ ਪੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਹਾਲਾਤ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਰਾਹਕ ਬਣ ਕੇ ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਲੜਕਾ ਮਦਨ ਇਸਦੇ

ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਪੰਡ ਵੱਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਕਰਜ਼ਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨ ਗਹਿਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਲਈ ਗਹਿਣੇ ਪਈ ਜ਼ਮੀਨ ਛੁਡਾਉਣੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਵਾਪਸ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਆਸ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਲੇਖਕ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ ਛੁਡਾ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸਦੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਜੋਗੀ ਭੋਇੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਰਵੇਲਪੁਰ ਜਾਏਗਾ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

‘ਉਹਨਾਂ ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ ਛੁਡਾ ਲਈ ਤੇ ਚਾਰ ਪੰਜ ਵਿਘੇ ਹੋਰ ਵੀ ਮੁੱਲ ਲੈ ਲਈ। ਹੁਣ ਇਸ ਜੋੜੀ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਰੁਪਿਆ ਹੋਰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਤੇ ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ ਪਿਛਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਹੋਰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਰਵੇਲਪੁਰ ਚਲੇ ਜਾਣ..... ਉਹ ਰਵੇਲਪੁਰ ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿੱਚ, ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ, ਭਤੀਜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਚੱਕ 22 ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਤੇ ਚੰਗੀ ਕਮਾਈ ਦਾ ਲਾਲਚ ਹਰ ਸਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਵੇਲਪੁਰ ਵਾਪਸੀ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ।’³

ਲਹੂ-ਮਿੱਟੀ ਨਾਵਲ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਲਿਤਾੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿੰਡ ਰਵੇਲਪੁਰ ਵਿੱਚ ਕਤਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਗਵਾਹ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਝੂਠੀ ਗਵਾਹੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਕੁੱਟ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਰੋਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦਮੇ ਦਾ ਮਰੀਜ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਹੱਡ ਭੰਨ ਕੇ ਮਿਹਨਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਹੋਰ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁੱਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਮਾੜੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

‘ਆਪਣੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਵੀ ਉਹ ਉਧਾਰ ਚੁੱਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੰਮੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਇਲਾਜ ਦੇ ਖਰਚੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤਾ..... ਹੁਣ ਸਰੀਰ ਦਾ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਾਮੇ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣ ਤੇ ਯੋਗ ਕੰਮ ਲੈਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਚਾਰ ਸੌ ਰੁਪਿਆ ਕਰਜ਼ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਫਸਲ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਅੱਧੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਇਹ ਚਾਰ ਸੌ ਰੁਪਿਆ ਬਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਸੈਂਕੜੇ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਹਰ ਸਾਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਸਾਲ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।’⁴

ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ:

‘ਇਹ ਨਾਵਲ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬੜਾ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿੱਤਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਰਜ਼ੇ ਥੱਲੇ ਦੱਬੇ ਜੱਟਾਂ, ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਨਿੱਤ ਦੇ ਵਿਹਾਰ, ਵਾਹੀ, ਗੋਡੀ, ਪਾਣੀ ਲਾਉਣਾ, ਰੂੜੀ ਢੋਣਾ, ਇਤਿਆਦਿ। ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਵੈਰ, ਕਤਲ, ਖੂਨ, ਮੁਕੱਦਮੇ-ਬਾਜ਼ੀ, ਪੇਂਡੂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਨਿੰਦਾ ਚੁਗਲੀ, ਸਾਧੂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਪਾਖੰਡ, ਸਭ ਕੁਝ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ।’⁵

ਜਦੋਂ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਦਾਣੇ ਮੁੱਲ ਲੈਣੇ ਪੈਣ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਲੋੜਾਂ ਜੋ ਉਸਨੇ ਖੇਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁੱਕਣਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਲੋੜ ਵੀ। ਖੇਤੀ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਧਨ ਤੇ ਘੱਟ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਕੰਮ ਲਈ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪੇਟ ਪਾਲਣਾ ਵੀ ਔਖਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਅਨਾਜ ਕਿੱਥੋਂ ਚਾਰਨ। ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਲਗਭਗ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਸੀ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਮਦਨ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਤਕੜੇ ਬਲਦ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਰੱਜਵੀਂ ਖੁਰਾਕ ਦੇਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਜਬਾਬ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ:

‘ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ ਕਣਕ ਦੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਕੋਠੀ ’ਚ ਪਈਆਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਟਾ ਪੀਹ ਕੇ ਤੇਰੇ ਬਲਦਾਂ ਨੂੰ ਦਿਆਂ’। ਦਇਆ ਕੌਰ ਨੇ ਤਲਖੀ ਨਾਲ ਆਖਿਆ।⁶

ਦਇਆ ਕੌਰ ਨੂੰ ਵੱਧ ਰਹੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਬੜੀ ਚਿੰਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਕਰਜ਼ੇ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਸੂਰਵਾਰ ਠਹਿਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਹੀ ਹਰ ਝਗੜੇ ਕਲੇਸ਼ ਲਈ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਦਇਆ ਕੌਰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਨਿਕੰਮਾ ਤੇ ਬੇਹਿੰਮਤਾ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਸੁਸਤੀ ਤੇ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਨੇ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਰੋਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਮਾੜੇ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

‘ਨਰਕ ਨੂੰ ਜਾਵੇਂਗਾ ਤੂੰ, ਜੀਹਨੇ ਝੂਠ ਪਖੰਡ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਹੋਇਆ। ਆਪਣੀ ਉਲਾਦ ਦਾ ਮਾਸ ਵੱਢ-ਵੱਢ ਖਾਨੈ, ਅੰਨ ਨੀ ਖਾਂਦਾ ਤੂੰ ਬਿਜੈ ਸਿਆਂ ਬੰਦਿਆ। ਖਾ ਲਿਆ, ਢਿੱਡ ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਲਿਆ ਤੇ ਪੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀਆਂ ਪੰਡਾਂ ਬੰਨ੍ਹ-ਬੰਨ੍ਹ ਰੱਖੀ ਜਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਰੱਬ ਰੁੱਬ ਹੈ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਨਰਕ ’ਚ ਸਿਟੂ।’⁷

ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕਾਬਜ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਟਿਲ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਇਹ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਹੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੇ ਹਨ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਮੁਜਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਅਲਾਟ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਝਾਂਸਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਸੋਖੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਰਵੇਲਪੁਰ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਦੇ ਝਾਂਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਵਾਪਸੀ ਰੋਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਇਹ ਦੁਖਦਾਈ ਪਹਿਲੂ ਸੀ ਕਿ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਪੰਡ ਅੱਗੇ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਪੰਡ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਮਿਲੀ ਤੇ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਇਹ ਪੰਡ ਆਪਣੇ ਲੜਕਿਆਂ ਮਦਨ ਤੇ ਸਰਦੂਲ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

‘ਲਹੂ -ਮਿੱਟੀ’ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਨਿੱਘਰੀ ਹਾਲਤ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਭਾਈਚਾਰਕ ਹੈਸੀਅਤ ਵੀ ਘੱਟਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਨਾਉ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸਮਾਜ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਧਰ ਤੇ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਦਇਆ ਕੌਰ ਮਾਲਕ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਮੁਜਾਰੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਖਵਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਵੈ-ਮਾਨ ਤੇ ਸੱਟ ਵੱਜਦੀ ਸੀ। ਦਇਆ ਕੌਰ ਨੂੰ ਇਹ ਹੀਣਤਾ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਭਾਈਚਾਰਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੀਣ-ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਲੜਕੇ ਜਾਂ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖਾਨਦਾਨੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਮਿਹਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਉੱਤੇ ਬੜੇ ਕਲੰਕ ਵਾਂਗ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਇਆ ਕੌਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਮਦਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਘਰੋਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਆਉਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ।

‘ਤੂੰ ਸਮਝਦੈਂ ਏਥੇ ਜਿੱਥੇ ਤੂੰ ਘਰੋਂ ਦਰੋਂ ਬਾਹਰਾ ਏਂ, ਮਦਨ ਨੂੰ ਸਾਕ ਨੱਠਿਆ ਆਉ’ ਦਇਆ ਕੌਰ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਆਖਿਆ।⁸

ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਚੱਕ22 ਨੂੰ ਸਦਾ ਓਪਰੇ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਪਿੰਡ ਰਵੇਲਪੁਰ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਗਈ ਬਰਾਤ ਵਿੱਚ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਸਲੂਕ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਫਾਲਤੂ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਆਪਣੇ ਗੱਡੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਹ ਹੱਤਕ ਬਹੁਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਦਇਆ ਕੌਰ ਵੀ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਰਵੇਲਪੁਰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ।

‘ਕਦੇ ਸਾਨੂੰ ਏਸ ਕੁੰਭੀ ਨਰਕ ਚੋਂ ਕੱਢੇਗਾ ਬੀ ਕਿ ਨਹੀਂ?’ ਉਸਨੇ ਚੀਖ ਕੇ ਆਖਿਆ।⁹

ਬੇਜ਼ਮੀਨਾ ਕਿਸਾਨ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬੇਚੈਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੇਂਡੂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸੋਖੋਂ ਨੇ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

‘ਇਕ ਦੋ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਭੀੜ ਪੈ ਜਾਣ ਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਭੋਂਦਿਆਂ ਰਹਿਣ ਪਰ ਜਦ ਵੀ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਤੁਰਤ ਉਸ ਘਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਜਦ ਇਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ

ਜ਼ਮੀਨ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਘਰ ਨੂੰ ਭੁੱਲਣ ਲਈ ਘਰ ਆਪਣੀ ਜੜ੍ਹ ਉਸ ਨਵੀਂ ਥਾਂ ਤੇ ਲਗਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ। ਜ਼ਮੀਨ ਇਸ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ।¹⁰

ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਨਿਮਨ- ਕਿਸਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰ ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਹੋਣ ਤੇ ਹੀਣਤਾ ਭਾਵ ਨਾਲ ਜਿਉਂ ਰਹੇ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀਣਤਾ ਭਾਵ ਨਾਲ ਜਿਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ.ਟੀ.ਆਰ. ਵਿਨੋਦ ਨੇ ਦਇਆ ਕੌਰ ਤੇ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੀਣਤਾਭਾਵ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਲਈ ਇਹ ਵਿਚਾਰ:

‘ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਥੋੜ ਜ਼ਮੀਨੇ ਕਿਰਸਾਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਨਿੱਜੀ ਮਾਲਕੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੁੱਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਮਨਚਾਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦਾ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਹੂ-ਮਿੱਟੀ ਵੀ ਜੱਦੀ ਭੌਂਇ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਗੁਆ ਚੁੱਕੇ ਇੱਕ ਕਿਰਸਾਣੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਉਕਤ-ਸੰਕਟ ਦੇ ਨਿਵਾਰਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਸਫਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਗਾਥਾ ਹੈ।’¹¹

‘ਲਹੂ-ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਕੌਮੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿੱਤਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੰਮੀਆਂ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਵੱਖਰੇ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੋਟੀ ਵੀ ਬਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਪੱਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਵੱਖਰੇ ਭਾਂਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

‘ਦਇਆ ਕੌਰ ਛਾਹ ਵੇਲਾ ਲੈ ਕੇ ਆਈ। ਕੰਮੀ ਸ਼ਾਮੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਉਸੇ ਹਿਫਾਜਤ ਨਾਲ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਛੂਤ ਦੇ ਬਿਮਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਦੇਈਦੀ ਹੈ।’¹²

ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਨਾਵਲ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਉੱਥੇ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੱਲ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਔਰਤ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਆਦਮੀ ਨਾਲੋਂ ਨੀਵੀਂ ਸੀ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਕੁੜੀ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਛੋਟੀ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਚੰਚਲਪੁਣਾ, ਜਵਾਨੀ ਘੱਟ ਗਈ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਲਹੂ-ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਘਰ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਗਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ:

‘ਹੁਣ ਤਾਂ, ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ, ਤੂੰ ਧੀ ਦਾ ਪਿਉ ਹੋ ਗਿਐ.....ਮਤਲਬ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਧੀ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਪਿਉ ਦਾ ਚੰਚਲਪਣ, ਅਲਬੇਲਪਣ, ਜਵਾਨੀ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਘੱਟ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਵੱਧ। ਪਿਛਲੇ ਲੋਕ ਤਾਂ ਧੀ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਰੰਗੀ ਪੱਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੰਨਦੇ।’¹³

ਔਰਤ ਦਾ ਕੰਮ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਨਾਂ ਉਹ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਭੱਤਾ ਆਦਿ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।

‘ਸਿੱਖ ਮਰਿਆਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦਇਆ ਕੌਰ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੀ।’¹⁴

ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੋਲਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਇਆ ਕੌਰ ਜਦੋਂ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਝਗੜਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਨਰਕ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਦੇ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ:

‘ਤੂੰ ਨਰਕ ਦੀ ਭਾਗਣ ਐਂ। ਤੇਰੇ ਵਰਗੀਆਂ ਪਤੀ ਨੂੰ ਧਿਕਾਰਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਹੀ ਹਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਓਟ ਲੈ ਕੇ ਆਖਿਆ।’¹⁵

ਪਰ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਦਇਆ ਕੌਰ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਨਾਲੋਂ ਜਿਆਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਹੈ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਧਰਤੀ ਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਨਿਕੰਮਾ, ਸੁਸਤ ਤੇ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਜਿਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ:

‘ਜੇ ਤੇਰੀ ਅਕਲ ਤੇ ਚੱਲੀਏ ਤਾਂ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਠੂਠਾ ਫੜੋਣ ਵਿੱਚ ਕਸਰ ਨਾ ਰਹੇ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਹੁਣੇ ਈ ਫਕੀਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਆਂ।’¹⁶ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆਈ ਹੋਈ ਦਇਆ ਕੋਰ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਦੀ ਹੈ:

‘ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੇਖਿਆ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਇਆ ਕੋਰ ਦੇ ਕ੍ਰੋਧ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਦਲੀਲ, ਕੋਈ ਸਿਧਾਂਤ, ਕੋਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ, ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਠਹਿਰ ਸਕਦਾ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ। ਉਹ ਚੁੱਪ ਕੀਤਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਿਆ।’¹⁷

ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਜਨਮ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਉਤਸਵ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ। ਮਦਨ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੇ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਕੋਲੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬੇਹੱਦ ਖਰਚ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਨਿਉਂਤਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਗਰੀਬ ਗੁਰਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁੜ ਵੰਡਿਆ। ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਲੋੜ ਬਾਰੇ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ:

‘ਪੁੱਤਰ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਕਰਕੇ, ਪਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕੁਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ...ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਡਾਣਾ ਚੋਜ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜੇ ਰਜਵਾੜੇ ਤੇ ਮਹਾਤਮਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਲਾਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਪੁੱਤਰਾਂ ਬਾਝੋਂ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।’¹⁸

ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਭੈੜੀ ਹਾਲਤ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਤਕਦੀਰ ਜਾਂ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਕੋਸਦੇ ਹਨ। ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਕਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸਾ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਭਰਮ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗਰੀਬੀ ਧੁਰੋਂ ਹੀ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

‘ਉਹ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਚੋਵੀ ਅਵਤਾਰਾਂ, ਦੱਸ ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਭਾਂਤ ਦੇਵ ਬਾਣੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਵੇਦ ਉਸਦੇ ਕਦੀ ਦੇਖੇ ਸੁਣੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਉਹ ਦੂਜੇ, ਤੀਜੇ, ਹਫਤੇ, ਦਸੀਂ ਦਿਨੀ ਜਰੂਰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦਾ ਸੀ।’¹⁹

ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾੜੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਕੋਸਦਾ ਹੈ:

‘ਜਦ ਮੈਂ ਜਵਾਨ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਦੇਹ ਨਰੋਈ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਰਜ਼ੇ ਲਾਹੁਣ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਕਿਸਮਤ ਅੱਗੇ ਕਿਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ ਚਲਦੀ ਐ?... ਮੇਰਾ ਕਸੂਰ ਈ ਇਹ ਐ ਕਿ ਮੈਂ ਕੋਈ ਬਦੀ ਨੀ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਕੀ ਚਾਰਾ ਇ?’ ਉਸਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਆਖਿਆ।²⁰

ਬੇਸ਼ਕ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਬੇਸਮਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਪਿਆ। ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਲਟ ਮਦਨ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਵੀ ਮਦਨ ਦੀ ਸੋਚ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ।

‘ਹੈ ਤਾਂ ਠੀਕ, ਸਿਆਣੇ ਸੱਚ ਆਖਦੇ ਐ। ਨਰਕ ਸੁਰਗ ਤਾਂ ਇਸੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਐ। ਦੂਰ ਕਿਉਂ ਜਾਈਏ, ਮੈਂ ਨਰਕ ਨੀ ਭੋਗ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਐ? ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਦਮੇ, ਗਰੀਬੀ ਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਆਖਿਆ ਤੇ ਤੂੰ ਸੁਰਗ ਭੋਗ ਰਿਹਾ ਏ। ਏਸ ਸੁਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਬਣਨ ਲਈ ਤੈਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਠਰੰਮੇ ਨਾਲ ਆਖਿਆ।’²¹

ਲਹੂ-ਮਿੱਟੀ ਨਾਵਲ ਜਿੱਥੇ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਉਥੇ ਉਸ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਬਿਆਨ ਦੇਖਣਯੋਗ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਸ਼ਵਯੁੱਧ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ, ਸਾਂਡਰਸ ਦਾ ਕਤਲ, ਲਾਲਾ

ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਆਦਿ ਦੇ ਪੂਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੇਰਵੇ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ, ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਤੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਵੀ ਮਦਨ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਮਦਨ ਵਰਗੇ ਨੌਜਵਾਨ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਲਕ ਤੋਂ ਮੁਜਾਰਾ ਬਣ ਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਰਵੇਲਪੁਰ ਕਿਸੇ ਜਿੱਤ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤਸੱਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਲੇਖਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ: ‘ਅਤੇ ਰਾਤ ਪਈ, ਤਾਰਿਆਂ ਹੇਠਾਂ ਕੋਠੇ ਉੱਤੇ, ਚਾਰੇ ਜੀਵ, ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਮੰਜੇ ਬਿਸਤਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਕੈਦੋਂ ਛੁਟ ਕੇ ਆਏ ਕੈਦੀ ਦੀ ਸੁਖੀ ਆਤਮਾ ਨਾਲ, ਇੱਕ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸੰਗਰਾਮੀ ਦੇ ਵਿਜੈ-ਭਾਵ ਨਾਲ, ਸੋਣ ਲਈ ਲੇਟ ਗਏ। ਜੋ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਲਈ ਕੁਟੰਬ ਆਤਮਾ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਜੀਵ ਜੀਵ ਦਾ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਕਿਸੇ ਲਈ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਵਰੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਲਈ ਪੰਝੀ-ਉਦੇਸ਼ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।’²²

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਜਸਪਾਲ ਕਾਂਗ, ਗਲਪ ਚੇਤਨਾ, ਪੰਨਾ 10
2. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ, ਪੰਨਾ 133
3. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਲਹੂ-ਮਿੱਟੀ, ਪੰਨਾ 18-19
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 25
5. ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ, ਪੰਨਾ 141-142
6. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਲਹੂ-ਮਿੱਟੀ, ਪੰਨਾ 51
7. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 54
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 56
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 57
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 113
11. ਡਾ.ਟੀ.ਆਰ. ਵਿਨੋਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 106
12. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਲਹੂ-ਮਿੱਟੀ, ਪੰਨਾ 35
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 10
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 35
15. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 64
16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 53
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 54
18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 12
19. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 61
20. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 57
21. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 66
22. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 120